

КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

CORRUPT CRIMINAL OFFENSES AND LIFE IMPRISONMENT

Діброва Т.А., студентка III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Пісенко Д.О., студентка III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Наукову статтю присвячено проблемі боротьби з корупцією в Україні кримінально-правовими засобами. Проаналізовано поняття «корупційне правопорушення», яке зазначене в Законі України «Про запобігання корупції», також визначено перелік правопорушень, що зараховані кримінальним законодавством до корупційних. Презентовано додаткову аргументацію щодо юридичної підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності, лише виходячи з наявності в її діянні складу відповідного правопорушення, передбаченого Кримінальним кодексом (далі – КК) України. У статті наведено перелік загальних обов'язкових ознак складу правопорушення, що визнані корупційними кримінальними.

До того ж стаття містить аналіз такого виду покарання, як довічне позбавлення волі. Автори наводять статистичні дані щодо кількості кримінальних правопорушень, санкції яких передбачають такий вид покарання. Сформульовано висновок щодо можливості реалізації загальних аспектів мети кримінального покарання в довічному позбавленні волі.

З огляду на те, що довічне позбавлення волі є найсуворішим видом покарання, акцентовано на обмеженості його призначення, а саме на тому, що суд має його застосовувати лише після встановлення всіх обставин справи та недостатності застосування позбавлення волі на певний строк. Вказано на помилування як реальну можливість «трансформації» довічного позбавлення волі.

Визнається доречність довічного позбавлення волі за вчинення корупційних кримінальних правопорушень. Обґрунтовано доцільність подальшого дослідження вибраної теми з мотивів превенції корупції в Україні. Автори вказують, що покарання – це лише один із багатьох аспектів боротьби з корупцією. Перспективним визнається вивчення питання виховання особи для запобігання вчинення нею корупційних кримінальних правопорушень.

Ключові слова: корупція, кримінальне покарання, довічне позбавлення волі, протидія корупційним кримінальним правопорушенням, профілактика вчинення кримінальних правопорушень.

The scientific article is devoted to the problem of combating corruption in Ukraine by criminal law. The concept of «corruption offense», which is specified in the Law of Ukraine On Prevention of Corruption», is also analyzed, as well as a list of offenses that are classified by the criminal law as corruption. Additional arguments are presented regarding the legal basis for bringing a person to criminal responsibility, only on the basis of the presence in its actions of the relevant offense under the Criminal Code (hereinafter – the Criminal Code) of Ukraine. The article lists the general mandatory features of the offense, which are recognized as criminal corruption.

In addition, the article contains an analysis of this type of punishment as life imprisonment. The authors provide statistics on the number of criminal offenses, the sanctions of which provide for this type of punishment. Also the conclusion is formulated about possibility of realization of the general aspects of the purpose of criminal punishment in life imprisonment is formulated.

Life imprisonment is the most severe type of punishment, it is noted that its purpose is limited, namely that the court should apply it only after establishing all the circumstances of the case and the inadequacy of imprisonment for a certain period. Oblivion is, pointed out, a real possibility of «transformation» of life imprisonment.

The appropriateness of life imprisonment for committing corruption offenses is recognized. The expediency of further research of the chosen topic on the grounds of corruption prevention in Ukraine is substantiated. The authors point out that punishment is just one of many aspects of the fight against corruption. It is considered promising to study the issue of educating a person to prevent him from committing corruption offenses.

Key words: corruption, criminal punishment, life imprisonment, counteraction to corruption criminal offenses, prevention of committing criminal offenses.

Постановка проблеми. У сучасний період розвитку нашої держави система кримінальних покарань знаходиться на шляху вдосконалення. Та з огляду на поширення корупційних правопорушень, які відрізняються підвищеним ступенем суспільної небезпечності та латентним характером, питання удосконалення кримінальної відповідальності за їх вчинення є актуальним. Це підтверджується опитуванням, проведеним медіаканалом ВВС (Велика Британія) [1]. Більшістю рецензентів визначено, що корупція вважається найбільш обговорюваною проблемою у світі.

Масштаби корупційної складової частини в діяльності владних структур в Україні, приватного сектора економіки вражають. За даними міжнародної організації Transparency International «Індекс сприйняття корупції-2019», Україна посідає 126 місце з 180 країн [2], тому в нашій країні потрібно запроваджувати кардинальні заходи для досягнення належної ефективності в боротьбі з корупцією. Основним аргументом для превенції вчинення корупційних правопорушень є кримінальна відпо-

відальність за вчинені корупційні правопорушення. Чи дійсно суворість покарання є визначним елементом для боротьби з корупцією?

Мета статті. У цій науковій праці аналізується поняття «корупційне кримінальне правопорушення» та покарання у вигляді довічного позбавлення волі за вчинення таких правопорушень.

Питання боротьби з корупційними кримінальними правопорушеннями кримінально-правовими засобами розглядалися багатьма науковцями. Зазначеним питанням приділяли увагу такі дослідники, як І. Морозова, М. Хавронюк, В. Куц, Я. Триньова, А. Виговська, Л. Мостепанюк, М. Мороз, Н. Малярчук та інші. Їхні дослідження є цінними для продовження наукових пошуків.

Поняття «корупційне кримінальне правопорушення» наведено в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII [3], де таким визнається діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 наведеного вище Закону, за яке встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або

цивільно-правову відповідальність. Своєю чергою корупції визначається як використання особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей із метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або, відповідно, обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей. Враховуючи мету цієї статті, зазначимо: *корупційним є лише те кримінальне правопорушення, яке містить обов'язкові ознаки корупції, а за його вчинення передбачені певні кримінально-правові санкції.*

Як відомо, обов'язковими ознаками будь-якого кримінального правопорушення, зокрема корупційного, є такі типові визначальні ознаки, за відсутності хоча б однієї з яких його не можна вважати таким правопорушенням. Так, серед таких ознак виділяємо: наявність ознак корупції, зокрема спеціальний суб'єкт (особа, зазначена в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII ТУ) або загальний суб'єкт, який вчиняє корупційне кримінальне правопорушення; встановлення законом кримінальної відповідальності за його вчинення.

Визначення терміна корупційного кримінального правопорушення в українському законодавстві досі відсутнє. На думку В.М. Трепака, непросто віднайти єдиний термін, який би вмістив та уніфікував усі пов'язані з корупцією діяння [4, с. 182]. Тому законодавцем було застосовано досить неординарний підхід: визначення корупційних злочинів наведено у примітці до ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям» у розділі IX «Звільнення від кримінальної відповідальності» Загальної частини КК України. А підставою для такого те, що саме в цій статті вперше згадується термін «корупційні злочини» [5, с. 16]. Уточнимо, що в чинній редакції ст. 45 зазначеного кодексу згадується поняття «корупційне кримінальне правопорушення».

Згідно з приміткою до ст. 45 КК України корупційними кримінальними правопорушеннями вважаються кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у разі їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368, 368-3-369, 369-2, 369-3 цього Кодексу [6].

Як бачимо, ознаки корупційних кримінальних правопорушень законодавцем не зазначено, проте перелік їх обмежений. Визнання конкретних кримінальних правопорушень корупційними значно облегує діяльність правоохоронних та судових органів під час розслідування відповідних діянь. Відомо, що обґрунтована кваліфікація діяння як кримінального правопорушення (кримінального проступку або злочину) і притягнення винної особи до кримінальної відповідальності потребує доведення наявності складу кримінального правопорушення, передбаченого в КК України, у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України. Отже, склад кримінального правопорушення має важливе значення для законності й обґрунтованості кримінальної відповідальності: тільки сукупність усіх передбачених законом ознак складу кримінального правопорушення може бути підставою для кримінальної відповідальності. Елементами складу корупційного корупційного правопорушення є об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, суб'єкт кримінального правопорушення (кримінального проступку або злочину) [7, с. 107].

Визначити єдиний склад корупційних кримінальних правопорушень неможливо, на це звертається увага

в юридичній літературі. Дослідники підкреслюють, що види об'єкта та об'єктивної сторони корупційних кримінальних правопорушень особливі, адже вказати спільний родовий об'єкт усіх корупційних кримінальних правопорушень складно. Це спричинено тим, що вони за об'єктом посягання можуть бути зараховані до кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг проти власності, військових кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності тощо. Тобто ознака спільного родового об'єкта не є обов'язковою для групи корупційних кримінальних правопорушень [8, с. 36].

Питання щодо предмета корупційних кримінальних правопорушень є дискусійним. Це підтверджується результатами цього дослідження. Деякі вчені вважають, що таким предметом є неправомірна вигода. Вона, на думку В.І. Тютюгіна, своєю чергою може бути як матеріальною (гроші, матеріальні цінності, документи, які надають право отримати майно, будь-які дії майнового характеру, та ін.), так і нематеріальною (переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи тощо) [9], проте якщо брати до уваги дослідження інших вчених, то неправомірна вигода може бути визнана і не річчю (тілесною та безтілесною) [10].

Аналіз визначення неправомірної вигоди відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII, а також примітки до ст. 354 КК України, де «під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав» є підґрунтям для такого твердження: різновидом неправомірної вигоди може бути така вигода нематеріального та негрошового характеру, яка не є річчю. На погляд В.Я. Тація, предметом злочину як самостійної ознаки його складу є будь-які речі матеріального світу, з певними якостями яких закон пов'язує наявність у діях особи ознак складу злочину. Тому до предмета злочину необхідно зараховувати лише визначені речі, оскільки законодавець, описуючи той чи інший злочин, вказує саме на ознаки і якості визначених речей. Через те, що предметом злочину може бути лише визначена річ, він завжди є речовою (матеріальною) ознакою злочину [11, с. 100]. Наприклад, якщо йдеться про ділову репутацію. Враховуючи наведене в юридичних публікаціях щодо тілесних і безтілесних речей, необхідно зробити висновок, що неправомірна вигода може бути як у вигляді тілесних, так і безтілесних речей, і не завжди вона у вигляді безтілесної речі може вважатися предметом кримінального правопорушення. Отже, визнати неправомірну вигоду предметом корупційного кримінального правопорушення (кримінального правопорушення) можна не завжди.

Суб'єкт вчинення корупційного кримінального правопорушення може бути як спеціальним, так і загальним. Щодо першого – то це особи, які володіють службовими повноваженнями державного органу, органу місцевого самоврядування та службові особи юридичних осіб приватного права тощо. Загальні суб'єкти вчиняють такі корупційні кримінальні правопорушення: підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, підкуп особи, яка надає публічні послуги, пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі, зловживання впливом.

Ретельний розгляд елементів складу корупційного кримінального правопорушення виходить за межі цієї статті, тому варт перейти до альтернативних кримінальних покарань, які в перспективі можуть призначатись за вчинення таких кримінальних правопорушень. У межах дослідження покарання важливо наголосити на тому, що його основна мета – це забезпечення захисту сус-

пільних відносин, які поставлені під охорону нормами кримінального права, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень засудженими або іншими особами. Скоєння особливо тяжких правопорушень вимагає застосування відповідного ступеня суворості покарання, найвищу міру якого становить довічне позбавлення волі.

Варто наголосити, що серед наявних видів кримінальних покарань довічне позбавлення волі є найменш дослідженим і потребує ґрунтовного вивчення. Основним елементом реалізації кримінального покарання у виді довічного позбавлення волі є ізоляція особи від соціального середовища. Воно зводиться до позбавлення волі особи, обмеження спілкування засуджених як між собою, так і з іншими громадянами. Враховуючи, що метою покарання є виправлення особи, постає питання: «Чи можливе виправлення засудженого до довічного позбавлення волі, якщо він змушений провести решту свого життя за ґратами?».

Як показує аналіз практики, таке перебування в умовах тюремної ізоляції веде скоріше до вимушеної адаптації засудженого в умовах відповідного клімату зі своїми особливостями субкультури та деградації особи суспільно корисного суб'єкта.

Кримінальний кодекс України 1960 р. встановлював довічне позбавлення волі за 5 загальнокримінальних правопорушень, пов'язаних, як правило, з умисним посяганням на життя особи, і за 18 військових злочинів, учинюваних у воєнний час або у бойовій обстановці, чи пов'язаних з умисним убивством. У КК України 2001 р. передбачено, що довічне позбавлення волі може призначатися лише за вчинення 11 злочинів, що становить 1,57% від загальної кількості кримінальних правопорушень [12]. Тому можна наголосити, що законодавець поступово зменшує кількість кримінальних правопорушень за вчинення яких як покарання можна призначити довічне позбавлення волі. Відповідний напрям гуманізації кримінального закону має місце в кримінальній політиці України, метою якої є докорінна перебудова кримінального законодавства, що полягає в узгодженні його з новими суспільними відносинами.

Однією із нагальних проблем, на яку нині звертають увагу наукові та практичні працівники, є те, що, на відміну від усіх інших видів покарання, довічне позбавлення волі має властиву тільки йому особливість – тенденцію до невпинного збільшення кількості засуджених. Так, якщо на початок 2001 р. загальна кількість засуджених становила 730 осіб, то на 1 грудня 2018 р. – 1538 людей. Україна займає друге місце в Європі за кількістю засуджених, що відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі (станом на 31 грудня 2018 р.). Як зазначають у «Донецькому меморіалі», щороку до довічного позбавлення волі засуджується 20–30 осіб. До того ж Україна – єдина серед колишніх радянських республік, в якій довічне позбавлення волі також застосовується до жінок. Нині в Україні цей вид покарання відбувають лише 24 жінки, ця кількість залишається сталою вже впродовж тривалого часу [13].

Відповідно до ч. 1 ст. 64 КК України довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк.

На думку Л.О. Мостепанюк, довічне позбавлення волі – це найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства у спеціальних кримінально-виконавчих установах [12, с. 11].

Найсуровіший характер покарання у виді довічного позбавлення волі визначається істотністю і тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод особи, засудженої до цього покарання, та позначається на порядку і умовах його встановлення, застосування і відбування.

Кожна санкція, яка передбачає застосування такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, визначає також й альтернативне покарання – позбавлення волі на певний строк, причому останній вид покарання завжди вказаний перед довічним позбавленням волі. Відповідну конструкцію варто трактувати як вказівку, що закон розглядає як «звичне» покарання за відповідні правопорушення саме позбавлення волі на певний строк, вважаючи довічне позбавлення волі «винятковим» заходом впливу на винного. Рішення про призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, а у зв'язку з цим і висновок про неможливість застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, у кожному окремому випадку мають бути належно мотивовані в судовому вирокі.

Довічний характер такого кримінального покарання не є абсолютним, тому що українське законодавство передбачає, що засудженого до довічного позбавлення волі може бути помилувано мінімум через 20 років відбування покарання із заміною на певний строк позбавлення волі, який не може бути менше 25 років (ч. 2 ст. 87 КК України).

Досвід європейських країн визначає таку мінімальну кількість років, яку необхідно відбутися у в'язниці для отримання змоги бути звільненим від довічного позбавлення волі: Австрія (15), Чехія (20), Данія (12), Франція (звичай 18), Німеччина (15), Греція (20), Італія (26), Латвія (25), Польща (25), Швеція (10) [14]. Таку тенденцію варто пояснювати поступовим скасуванням довічного ув'язнення. До того ж ці країни зазвичай визначають можливість саме умовно-дострокового звільнення, а не помилування, адже перше є більш об'єктивним, уможливлене індивідуальний підхід, розгляд усіх деталей кожної окремої справи і знижує ризик випадкової неправильної оцінки ступеня суспільної небезпечності правопорушника.

Відповідно до практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), має бути встановлено відповідність між механізмом звільнення від довічного позбавлення волі та ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), яка передбачає, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. Суд вважає, що порушення ст. 3 Конвенції відсутнє, якщо надія на перспективу звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, є реальною та є прогрес у процесі виправлення засудженого [15].

Доречним буде вказати на рішення ЄСПЛ від 12.02.2008 р. у справі «Kafkaris v. Cyprus» (Grand Chamber, no. 21906/04), де Суд чітко виклав свою позицію щодо аналізованої проблеми. У п. 98 йдеться про те, що в процесі вирішення питання, чи можна в конкретному випадку вважати довічне ув'язнення нескоротним, Суд прагнув визначити, чи були в довічно засудженого перспективи звільнення. Аналіз практики ЄСПЛ із цього питання свідчить: якщо національне законодавство передбачає можливість перегляду довічного ув'язнення з метою його пом'якшення, скорочення, припинення або умовно-дострокового звільнення арештанта, цього вистачає, щоб задовольнити вимоги ст. 3 Конвенції.

Довічне позбавлення волі без реальної можливості звільнення від відбування покарання порушує цілу низку інших міжнародних стандартів. Враховуючи перспективи такого звільнення шляхом помилування, важко наголосувати саме на «реальній» можливості до скорочення такого виду покарання, оскільки навіть статистика звернень осіб, засуджених до позбавлення волі, вказує, що з 1584 клопотань про помилування, що були подані за 10 перших місяців 2013 р., Комісією з питань помилування було задоволено лише 8, що становить 0,43% від загальної кількості [16]. Це свідчить про те, що особи, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, хоча й мають формальну можливість звернутись за помилуванням,

питання, чи зможуть вони розраховувати на скорочення строку, поки що залишається без відповіді.

Можна прогнозувати, що питання безперспективності звільнення від покарання у виді довічного позбавлення волі продовжуватиме бути предметом дискусій між теоретиками, практиками та суспільством загалом.

Нині правоохоронним органам надана змога реагувати на корупційні прояви завдяки наявності відповідних законодавчих актів, проте нормативно-правова база потребує подальшого вдосконалення у сфері регулювання порядку державної служби та юридичної відповідальності за корупційні правопорушення. Не можна зводити боротьбу з корупційними кримінальними правопорушеннями лише до юридичних методів, бо це сукупність ідеологічних, політичних та організаційних заходів.

Висновки. Корупційні кримінальні правопорушення виступають каталізатором складного становища в нашій державі. Ефективність сучасної антикорупційної політики

незначна, про що свідчить стрімке зростання кількості вироків за корупційні кримінальні правопорушення.

Корупційним є те кримінальне правопорушення, яке містить обов'язкові ознаки корупції, а за його вчинення передбачені певні кримінально-правові санкції.

Склад корупційного кримінального правопорушення має важливе значення для законності й обґрунтованості кримінальної відповідальності за його вчинення: тільки сукупність усіх передбачених законом ознак складу кримінального правопорушення може бути підставою для кримінальної відповідальності.

Довічне позбавлення волі без реальної можливості звільнення від відбування покарання порушує цілу низку міжнародних стандартів, передбачених міжнародно-правовими актами.

В Україні має бути створене законодавче підґрунтя для звільнення осіб, що відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі. Ця проблема потребує розв'язання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міфтахутдінов В. Кримінальна відповідальність за корупційні правопорушення. *Юридична газета*. 2017. № 25 (575). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/kriminalna-vidpovidalnist-za-korupciyni-pravorushennya.html> (дата звернення: 17.11.2020).
2. Індекс сприйняття корупції-2019. *Трансперенсі Інтернешнл Україна* : вебсайт. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/> (дата звернення: 17.11.2020).
3. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 17.11.2020).
4. Трепак В.М. Особливості дефініції поняття «корупція». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 181–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2015_4_17 (дата звернення: 17.11.2020).
5. Савченко А.В. Корупційні злочини в Україні: проблеми кримінально-правового розуміння. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 14–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2015_3_4 (дата звернення: 17.11.2020).
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.11.2020).
7. Панов М.І. Проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 103–125. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6114> (дата звернення: 17.11.2020).
8. Захарчук О.З. Нормативне закріплення корупційних злочинів за законодавством України та їх класифікація. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 33–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_813_8 (дата звернення: 17.11.2020).
9. Тютюгін В.І. Новели кримінального законодавства щодо посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини: вирішення проблеми чи проблеми для вирішення. *Юридичний вісник України*. 2010. № 6. URL: http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?aid=5364&jid=361 (дата звернення: 17.11.2020).
10. Демидова Л. Майно як предмет злочину. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 267–275. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_3_26 (дата звернення: 17.11.2020).
11. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. / за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право. 2010. 455 с.
12. Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 18 с.
13. Кримінально-виконавча система України в грудні 2018 року. Статистичний огляд. «Донецький меморіал». *Тюремний портал* : вебсайт. URL: http://ukrprison.org.ua/news/1545999995?fbclid=IwAR3yspxEvuk2zu5c-frYZSzirv8C6z_GTDs1P3KbBRv0WVks8Ukye762KVw (дата звернення: 17.11.2020).
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» від 17 січня 2012 року. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1408522184> (дата звернення: 17.11.2020).
15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : з поправками, внесен. відповідно до положень Протоколів № 11 та № 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13). *Право України*. 2010. № 10. С. 215–233.
16. Човган В. Довічне відбування життя, або життя після смерті в Україні. Права Людини в Україні. *Інформаційний портал Харківської Правозахисної Групи*. 2017. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:KHQv7TxGQ5oJ:khpg.org/index.php%3Fid%3D1392728858+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 17.11.2020).